

Ortadoğu ve Kuzey Afrika Ülkelerinde Finansal Sistemin Kurumsal Kalitesi

Öz

Bu çalışmanın amacı, küresel doğal kaynak rezervlerinin önemli bir oranına sahip olması nedeniyle, güç mücadelelerinin ve vekâlet savaşlarının merkezinde yer alan Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgesinde, sermaye birikimi için gerekli kaynağın temin edilmesi ile yeni teknolojilerin ekonomik aktörler arasında yayılması noktasında önemli bir rolü olan finansal sistemin kurumsal gelişimi ve kalite düzeyine dair çıkarsamalarda bulunulmasıdır. Yapılan çalışma ile bölgenin geneline hâkim olan siyasi istikrarsızlıkların toplumsal çatışma ihtimaline sebebiyet vermesi ile mülkiyet haklarına ilişkin olumsuz bir yatırım çerçevesinin bulunması gibi hususların, bölge ülkelerinde finansal sisteminin gelişimi noktasında önemli kısıtlar içeren parçalı bir kurumsal yapının oluşmasına sebebiyet verdiği anlaşılmıştır. Bu durumun ise sürdürülebilir ekonomik yapıyı teşvik edecek düzeyde iktisadi çeşitliliğin oluşmamasına, özel sektörün istenilen düzeyde gelişmemesine ve siyasal katılımcılığın sınırlı seviyede kalmasına böylelikle de bölgenin genel ekonomik performansının düşük düzeylerde seyretmesine neden olduğu değerlendirilmiştir. Bu noktada, yeteri ölçüde derinlik ve genişlik arz etmeyen finansal piyasaların hâkim olduğu bölge ülkelerinde, ekonomik aktörlerin riskten korunmalarını sağlayacak, ekonomik özgürlükleri teminat altına alacak ve tasarrufların yatırımlara kanallize etmek suretiyle yatırımların artmasına sebebiyet verecek kurumsal çerçevenin teşekkül ettirilmesinin önemi ortaya konulmuştur. Buna yönelik düzenlemelerin hayata geçirilmesi halinde ise ekonomik çeşitliliğin arttırılabileceği ve bölgenin genel ekonomik performansının yükseltilebileceği değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ortadoğu ve Kuzey Afrika,

Finansal Yapı, Finansal Özgürlükler, Kurumlar, Kurumsal Kalite.

Tahsin Yamak

Dr, Kamu İç Denetçisi,
Bağımsız Akademisyen,
tahsinyamak@gmail.com

Institutional Quality of the Financial System in the Middle East and North Africa Countries

Abstract

The aim of this study is to provide explanations for the institutional development and quality level of the financial system that supply the necessary resources for capital accumulation and to spread new technologies among economic actors in the Middle East and North Africa region. These are at the center of power struggles and proxy wars because they have a large proportion of global natural resource reserves. With this study, it is understood that the political instability in the region leading to the possibility of social conflict and the existence of a negative investment framework for property rights has created a fragmented institutional structure with significant limitations on the development of the financial system in the countries of the region. This situation causes the lack of economic diversity to encourage a sustainable economic structure, the private sector does not develop at the sufficient level, and political participation remains limited and thus the overall economic performance of the region remains low. In these countries where there is insufficient depth in financial markets, it is necessary to establish an institutional structure that will protect economic actors from risk, secure economic freedoms and thus lead to the converting of savings into investments. If these regulations are implemented, economic diversity can be increased and the overall economic performance of the countries in the region can be improved.

Key Words: The Middle East and North Africa, Financial Structure, Financial Freedom, Institutions, Institutional Quality

Tahsin Yamak

PhD, Internal Auditor-
Independent Researcher, Tr,
tahsiyamak@gmail.com

ما يقرباً لأمشوطسولاً قرشدا لودي في حاصتقلاا حاظندا لتيتاسسؤملا ةدوجدا

صخلم

تهدف هذه الدراسة الى الوصول الى استنتاجات متعلقة بمستوى الجودة وتطور النظام الاقتصادي الذي يلعب دوراً مهماً في تأمين المصادر اللازمة لتوفير الرأسمال وانتشار التكنولوجيا الجديدة في بين اللاعبين الاقتصاديين في منطقة الشرق الأوسط وشمال أفريقيا التي تقع في مركز حروب الوكالة وصراع السلطة بسبب امتلاكها لنسبة كبيرة من مصادر الطاقة في العالم. تبين في نتيجة الدراسة أن عدم الاستقرار السياسي المسيطر على غالبية المنطقة وتسببه باحتمال الصراع الاجتماعي ووجود نطاق استثماري سلمي تجاه حقوق الملكية تسبب بتشكيل نظام مؤسسي مقسّم يحتوي على عوائق مهمة في سبيل تطوير النظام الاقتصادي في دول المنطقة. هذا الوضع يتسبب بعدم تشكل التنوع الاقتصادي بمستوى يساهم في تشجيع نظام اقتصادي مستمر وعدم تطوير القطاع الخاص بالمستوى المطلوب وبقاء المشاركة السياسية في مستوى محدود و قد تم تقييم هذا الوضع على أنه السبب في بقاء القوة الاقتصادية للمنطقة في مستوى متدنٍ. و قد تم في هذه النقطة اظهار أهمية تشكيل نطاق مؤسسي ينتج عنه زيادة في نسب الاستثمار عن طريق حماية اللاعبين الاقتصاديين من الخطر و حماية حرياتهم الاقتصادية و العمل على تحويل المدخرات الى استثمارات. و تم تقييم أنه في حال اجراء التعديلات اللازمة لهذا الأمر سيتم زيادة التنوع الاقتصادي و تحسين الأداء الاقتصادي العام في المنطقة.

الكلمات المفتاحية: الشرق الأوسط و شمال أفريقيا، النظام الاقتصادي، الحريات الاقتصادية، المؤسسات، الجودة المؤسسية.

تحسين ياماك

د. مفتش داخلي عام، أكاديمي مستقل،
tahsinyamak@gmail.com

Giriş

Jeopolitik açıdan dünyanın ehemmiyet arz eden coğrafyalarından birisi olan Ortadoğu ve Kuzey Afrika, dünya enerji kaynaklarının toplandığı bir merkez konumunda olması dolayısıyla küresel güçlerinin hegemonik reketine konu olan stratejik bir bölgedir. Ortadoğu'nun güvenliğinin, doğal kaynakların güvenliği bağlamında küresel ekonomik sistemin güvenliğini de ifade ettiği genel kabulü altında etrafında şekillenen güvenlik endişesi merkezli sorunlar silsilesinin yarattığı psiko-sosyal ortam, zayıf kurumsal ve hukuki düzenlemelerin bulunduğu, yolsuzluk ve siyasi istikrarsızlıkların yüksek düzeylerde olduğu, önemli ekonomik sorunlar ile uğraşan ülkelerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.

Kişi başına milli gelir düzeyleri bakımından dünya ortalamasının çok üzerinde doğal kaynak zengini ülkeler ile dünya standartlarının oldukça altında kişi başına milli gelir büyüklüğüne sahip ülkelerin bulunduğu bu kozmopolit bölgede yer alan ülkelerin çoğunluğunda, siyasi istikrarsızlıkların kronik bir halini de ifade eden otoriter özellikler öne çıkmakta ve hâkim olarak liberal eğilimlerin baskın olduğu karma ekonomik sistemler hüküm sürmektedir. Bahse konu ülkeler, gelişmekte olan dünyaya ekonomik anlamda bütünleşme ve toplumsal refah tesisi hedefi bağlamında, özel mülkiyet ve girişimciliğin geliştirilmesi yönünde çeşitli kurumsal ve yapısal düzenlemeler yapmakta, bununla birlikte doğrudan yabancı sermayeyi çekmek için de birçok önleme başvurmaktadırlar.

90'lı yıllardan sonra gelişen ve 21'inci yüzyılda etkisini büyük ölçüde artıran ve bilginin temel kaynak halini aldığı, iletişim ve ulaşımın yaygınlaştığı küreselleşme süreci, dünya genelindeki bütün ülkeleri etkisi altına almış olup, mal ve hizmet üretiminde büyük artışların meydana geldiği, üretim faktörlerinin önemli bir kısmının herhangi bir kısıtlamaya tabi olmaksızın serbest şekilde dolaşıma konu olduğu bu süreçte başarılı bir yer edinmek isteyen ülkeler ise üretilen/tüketilen mal ve hizmetler arasındaki dengenin sağlanması, toplumlar arası dağıtım ve bölüşüm sorunlarının bertaraf edilmesi ile ekonomik büyümenin temin edilmesi ile kalkınmanın gerçekleştirilmesi noktasında mevcut sistemin en önemli unsurlarından ve gerekliliklerinden birisi olan etkin finansal yapı/sistem olduğu gerçeği ile karşı karşıya kalmışlardır.

Hâlihazırda gelişmiş/güvenilir finansal yapı ile yeterli/gerekli şekilde derinliğe ulaşmış bulunan finansal sistemler, tasarrufların yatırım projelerine

kaynaklık teşkil edecek şekilde mobilize edilmek suretiyle yatırımların arttırıldığı ve böylelikle sağlanan verimlilik artışları yoluyla ekonomik gelişmenin sağlanmasındaki en önemli unsurlar olarak ön plana çıkmaktadır.

Bu bağlamda, çalışmanın coğrafi kısıtını oluşturan Ortadoğu ve Kuzey Afrika Bölgesi ekonomilerinin doğal kaynaklara bağımlı oldukları, iktisadi ve sektörel çeşitliliklerini arttıramadıkları, özel sektörü istenilen düzeyde geliştiremedikleri, mülkiyet haklarının korunmasına ilişkin olumlu bir yatırım ortamı sunamadıkları ve ekonomik aktörlerin gelişimini sağlayacak düzeyde kapsayıcı bir kurumsal yapı meydana getiremedikleri ve dahi sermaye birikimi için gerekli kaynağın temin edilmesi, yeni teknolojilerin ekonomik aktörler/unsurlar arasında yayılmasını temin ve iç ve dış tasarrufların yatırımlara kanalize edilmesi noktasında, küreselleşme süreci ile birlikte önemi daha da artan finansal yapılarını ve sistemlerini geliştiremedikleri, yeterli derinliğe ve genişliğe erişemedikleri müşahade edilmektedir.

Diğer yandan, 70'li yıllardan yaşanan petrol krizi ve akabinde petrolün fiyatlarının yükselmesi gibi nedenlerin de etkisi doğal kaynak zengini MENA-ODKA ülkelerinin, finansal sistemde ciddi bir aktör olmaların önü açılmış ve bu ülkeler doğal kaynak ihracıyla temin ettikleri petro-dolar olarak adlandırılan gelirlerini, küresel finansal sistemdeki konumlarını yeniden belirlemek ve tahkim etmek maksadıyla mekanizma olarak kullanmaya başladıkları görülmüştür.

MENA-ODKA ülkelerinde finansal yapının kurumsal gelişimi ile kalite düzeyine dair çeşitli açıklamaların ve çıkarsamaların bulunduğu bu çalışma, dört bölüm halinde planlanmış olup, çalışmanın birinci bölümünde finans sistemi ve finansal gelişmeye dair teorik izahatlarda bulunulmuş, ikinci bölümde Ortadoğu ve Kuzey Afrika Bölgesinde finansal sistemin genel yapısı analize konu edilmiş, araştırmanın üçüncü bölümde ise bölge içerisinde yer alan ekonomik bir alt bölge olarak tanımlanmakta olan Körfez Arap ülkelerinde İslami finansın yükselişi ve petro dolarların küresel finansal sistemdeki yeri ve önemine dair açıklamalarda bulunulmuş olup, nihayet çalışmanın dördüncü bölümde MENA-ODKA ülkelerinde finansal gelişmenin kurumsal belirleyicileri, özgürlükler ve kısıtlarına ilişkin değerlendirmelerde bulunulmuştur.

1. Finans Sistemi ve Finansal Gelişme

Hangi mal ve hizmetin ne miktarda üretileceği, bu esnada ne düzeyde üretim faktörüne ihtiyaç duyulacağı, üretim yönteminin ne olacağı ve kimin için gerçekleştirileceği, çıktının ne şekilde paylaşılacağı gibi çok yönlü ve ilişkili sorunlar silsilesine cevap arayan iktisat yazını, bilgi ve iletişim teknolojilerinde ortaya çıkan gelişmeler yanında sosyo-ekonomik hayatta meydana gelen çok yönlü dönüşümlerin de etkisiyle nitelik ve nicelik itibarıyla değişime uğramaktadır. Önceleri insanların yaşamlarını sürdürebilmesi için gerekli olan besin ihtiyacının karşılanması maksadıyla tarım sektörünün etkinlik sorunları hakkında yürütülen çalışmalar, Sanayi Devrimi ile birlikte tarım sektörünün ekonomik faaliyetler içerisinde önemini kısmen kaybetmesi ile özellikle imalat sanayisindeki üretim ve etkinlik problemlerine yoğunlaşmıştır. Diğer yandan, İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan teknolojik gelişmelerin toplumsal hayatta meydana getirdiği değişiklikler de ilgi görmektedir. Nihayet doksanlı yıllardan sonra *küreselleşme olgusu*¹ ile birlikte bilginin temel kaynak halini aldığı, iletişim ve ulaşımın yaygınlaştığı, teknoloji yoğun sektörlerde yer alan çalışan sayısının arttığı, sürekli öğrenme odaklı bir toplumsal yapının oluştuğu ve bu durumun yeni bir sosyo-ekonomik düzeni ortaya çıkarmış; ayrıca teknolojik gelişmelerle birlikte ortaya çıkan verimlilik artışları dolayısıyla mal ve hizmet üretiminde meydana gelen artış, küresel ekonomik ilişkilerin dolayısıyla da rekabetin yoğunlaşmasına neden olmuştur.²

İfade edilen tüm bu gelişmeler, bir yandan mal ve hizmetlerin, diğer taraftan da bilgi ve sermayenin ülkeler/toplumlar arasında serbest şekilde dolaşımına imkân tanımıştır. İletişim ve ulaşım teknolojisindeki ilerlemeler yanında toplumlar arasındaki ticarete yaşanan artış özellikle serbest piyasa ekonomisinin yaygınlaşmasına neden olmuştur. Bu husus, ekonomik aktivitelerin coğrafi sınırları aşacak şekilde çoğalmasına, ulusal finans piyasalarını ayıran sınırların ortadan kalkmasına, uluslararası sermaye akımlarının artmasına diğer bir ifade ile küresel alanda sermaye hareketlerinin çoğalmasına neden olmuştur. *Finansal küreselleşme* olarak adlandırılabilen bu süreç, kü-

¹ Sanayi kapitalizmi ve küreselleşme ekseninde dünya sisteminde yaşanan büyük dönüşümler hakkında detaylı bilgi için bkz. Karl Polanyi, *Büyük Dönüşüm - Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri* (7. Baskı). Çev: A. Buğra, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008; Anthony Giddens, *Sosyoloji Kısa Fakat Eleştirel Bir Giriş* (4. Baskı) Çev: Çeviren: Ülgen Yıldız Battal, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2002; Küreselleşme Nedir sorusuna bir cevap için bkz. Charles William Kegley ve Shannon Lindsey Blangton, *Dünya Siyaseti Yönelim ve Dönüşüm*, Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları, 2015, s. 456-7

² Burcu Kılınç Savrul ve Cüneyt Kılıç, "Eski Ekonomiden Yeni Ekonomiye Yaşanan Yapısal Dönüşümün Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2011 (2), s.27-28

reselleşmenin bir sonucu olarak ortaya çıkmakla birlikte esasen küreselleşmenin hızlanmasına ve etki alanının güçlenmesine sebebiyet veren bir unsuru da ifade etmektedir.³

Özellikle 21'nci yüzyılda küreselleşmenin de artan dinamik etkisi ile birlikte ulusal ekonomi içerisinde üretilen/tüketilen mal ve hizmetler arasındaki dengenin en uygun şekilde gerçekleştirilebilmesi ile dağıtım ve bölüşüm sorunlarının en aza indirilebilmesi için tesis edilmesi gereken ekonomik sistemin en önemli parçasının etkin finansal sistem⁴ ve liberalleşme olacağı aşîkârdır. Zira ülkeler arasındaki karşılıklı iktisadi, sosyal ve siyasal ilişkilerin gelişmesi bir yandan ekonomik bütünleşme fikrini beslerken diğer yandan bireyin daha kaliteli bir yaşam beklentisinin de ön koşuluna karşılık gelmektedir. Bu durum ise finansal sistemlerin, hem küreselleşmenin önemli bir parçası hem de küreselleşmeyi pekiştiren önemli bir unsuru olmasına sebebiyet vermiş gözükmektedir.⁵

Esasen, tasarrufların yatırımlara kanalize edilmesi noktasında görev ifa eden finansal sistem, bu hususun gerçekleştirilebilmesi için biraya gelen kişi, kurum ve organizasyonlar ile bu çerçevede geliştirilen araçların oluşturdukları bütüne verilen addır. Temel fonksiyonu, fon ihtiyacı olan (talep edenler) bireyler/kurumlar ile fon sahiplerini (arz edenler), diğer bir ifade ile ekonomide fon fazlası olan birimler ile fon ihtiyacı olan birimler arasında fon aktarımının gerçekleştirilmesini sağlamak olan finansal sistem bu fonksiyonunu, hisse senedi ve tahvil gibi finansal araçlar, çeşitli kredi kuruluşları ve finansal kuruluşları ifade eden araçlar ile bu birimlerin arasındaki ilişkileri şekillendiren yasal/kurumsal düzenlemeler sayesinde yerine getirmektedir.⁶

Tasarrufları uygun şekilde tahsis ederek ve farklı yatırım araçlarına yayarak risk alım satımını, korunmasını, çeşitlendirilmesini ve havuzlanmasını kolaylaştıran finansal sistem, coğrafi bölgeler ve sektörler arası kaynak transferi tasarrufları mobilize ederek, mal ve hizmetlerin değişimini kolaylaştırmasına yönelik aracılık faaliyeti yanında, mülkiyetin tabana yayılmasının sağlanması, kurumsal izleme ve kontrol faaliyetleri ile kaynakların kötü yö-

³ Muhittin Adıgüzel, "Ekonomik Küreselleşmenin Türkiye Ekonomisine Etkileri", *Akademik Bakış Dergisi*, 2013 (35), s.3-6

⁴ Küreselleşen Uluslararası Finans hakkında derinlikli değerlendirmeler için bkz. Charles William Kegley ve Shannon Lindsey Blangton, *Dünya Siyaseti Yönelim ve Dönüşüm*, Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları, 2015, ss. 453-488

⁵ Cahit Aydemir ve Mehmet Kaya, "Küreselleşme Kavramı ve Ekonomik Yönü", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 2007 (6/20), 271-275

⁶ Aslı Afşar, "Finansal Gelişme ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki", *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 36 2007, 188-189

netilme riskinin azaltılması ile piyasa aksaklıklarının giderilmesine yardımcı olmak gibi önemli işlevler görmektedir.⁷

Sermaye birikimi için gerekli kaynağın temin edilmesi ile yeni teknolojilerin ekonomik aktörler arasında yayılması noktası önemli bir görev icra eden finansal sistemler esasen tasarrufların ekonomiye kazandırılması suretiyle yatırımların arttırılması ile de verimlilik artışına sebebiyet vermek suretiyle ekonomik büyümenin sağlanması ve toplumsal refah artışını da temin edecek şekilde ekonomik kalkınma hamlelerinin gerçekleştirilmesinde kritik bir unsur olarak ön plana çıkmaktadır.⁸

Finansal piyasaların etkinlik ve büyüklüğü diğer bir ifade ile finansal piyasaları meydana getiren araç ve araçların gerek nitelik gerekse de nicelik itibarıyla özellikleri, işlem ve bilgi maliyetleri üzerindeki etkileri, ekonomik aktörlerin riskten korunmaları sağlamaları ile yatırımların artmasına sebebiyet verecek yatırım iklimini oluşturmaları gibi nedenlerle ekonomik büyüme üzerinde tesir göstermektedir. Diğer yandan, gelişmiş finansal sistemin, kaynak dağılımı üzerindeki rasyonel ve verimli etkileri dolayısıyla firma performanslarına da etki edebilmekte ve gelişimlerini desteklemektedir.⁹

Bu noktada, önemine istinaden finansal gelişme ve finansal derinleşme kavramlarından bahsetmek faydalı olacaktır. Bir ülkedeki finans piyasasında kullanılan diğer bir ifade ile finansal yapısını meydana getiren araçların çeşitliliğinin artması ve daha yaygın olarak kullanılır hale gelmesi, bu çerçevede finansal sistemin gerek büyüklük gerekse yapı itibarıyla gelişmesi/genişlemesi olarak tanımlanabilecek finansal gelişme, esasen finansal sistemin zaman içerisinde uğradığı müspet değişimi belirtmek için kullanılmıştır. Finansal derinleşme ise finansal sistemin ne düzeyde genişlediğini ve finansal araçların ise ne kadar çeşitlendiğini ifade etmek için tercih edilmiştir.¹⁰

Ekonomik sistemleri ve yapıları farklılık arz etmekteyse de ülkelerin temel hedeflerin birisi ekonomik büyümenin sağlanması ve böylelikle kalkın-

⁷ Ross Levine, "Financial Development and Economic Growth: Views and Agenda" *Journal of Economic Literature*, 35/2, 1997, s. 691; Özgür Aslan ve H. Levent Korap, "Türkiye'de Finansal Gelişme Ekonomik Büyüme İlişkisi", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2006 (17), s.2-3

⁸ Özgür Aslan ve İsmail Küçükaksoy, "Finansal Gelişme Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Ekonomisi Üzerine Ekonometrik Bir Uygulama", *Ekonometri ve İstatistik*, Sayı:4 2006, s.26; Halil Altıntaş ve Yücel Ayrıçay, "Türkiye'de Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Sınır Testi Yaklaşımıyla Analizi: 1987-2007." *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2010 (10/2), s. 72

⁹ Aslan ve Korap, "Türkiye'de Finansal Gelişme Ekonomik Büyüme İlişkisi", s.2; Sara Onur, "Finansal Liberalizasyon ve Gsmh Büyümesi Arasındaki İlişki" *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 2005 (1/1), s.136

¹⁰ Neşe Erim ve Armağan Türk, "Finansal Gelişme ve İktisadi Büyüme" *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (10) 2005 / 2, 23; Afşar, "Finansal Gelişme ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki", s.190

manın gerçekleştirilmesidir. Bu temel hedefin gerçekleştirilmesi noktasında, bir ekonomide belirli bir dönem içerisinde üretilen mal ve hizmet miktarının arttırılabilmesi hususu o ekonomide yatırımların yükseltilmesi hususu ile son derece illiyet bağı içerisinde bulunmaktadır. Kuşkusuz, yatırımlarda meydana gelecek artışlar ise buna mesnet ve kaynaklık edecek toplumsal tasarruflarda meydana gelecek artış ile ilgilidir. Bu ilişkiden de anlaşılmaktadır ki, ekonomik büyüme hedefinin gerçekleştirilebilmesi noktasında, yüksek tasarruflara imkân verebilecek gelir seviyesine sahip ekonomik aktörlerin yanında, bu tasarrufların yatırımlara kaynaklık edebilecek şekilde ekonomiye aktarılmasına sebebiyet verecek makul getiri düzeyine sahip güvenilir ve gelişmiş bir finansal sistemin bulunması zorunludur. Bu çerçevede, dünya çapında rekabetin son derece sarsıcı ve yıkıcı etkiler barındırdığı küresel ekonomik sistemde, tasarrufların yatırım projelerine kaynaklık teşkil edecek şekilde mobilize edildiği gelişmiş/güvenilir finansal yapı ile yeterli/gerekli şekilde derinleşmiş bir finansal sistem, ekonomik gelişmenin en önemli unsurlarından birisi olarak ön plana çıkmaktadır.¹¹

Bu noktada, söz konusu ilişkinin araştırıldığı ampirik çalışmalarda erişilen sonuçlara göz atmak konunun daha detaylı anlaşılabilmesi açısından önemlidir. Zira bu ilişkinin incelendiği çalışmalarda, seçilen örneklem, ülkelerin gelişmişlik düzeyi ve çalışma yılları ile kullanılan veri setlerindeki farklılıklar nedeniyle çeşitli sonuçlara erişildiği müşahade edilmiştir. Çalışmalar incelendiğinde, piyasa çeşitliliği bağlamında her piyasa için farklı değişken kullanılma eğilimi bulunmakla, finansal gelişme/derinleşmeyi temsilen sıklıkla reel faiz, mali varlıkların milli gelire oranı, para arzı büyüklüğünün milli gelirdeki büyüklüğü, yurtiçi kredi hacminin milli gelir içerisindeki payı gibi göstergelere başvurulduğu görülmektedir. Bu çalışmalarda, finansal sistemin küçük tasarrufların büyük yatırımcılara aktarılmasını sağlayarak ekonomik büyüme sürecine öncülük ettiği hatta tetikleyici gücü olduğu (arz öncüllü hipotez) yönünde sonuçlara erişildiği gibi tersi yönde -reel sektördeki talep nedeniyle finansal gelişmenin gerçekleştiği - (talep takipli) sonuçlara da erişilmiştir. Diğer yandan, finansal sistem ve ekonomik büyüme arasında karşılık bir etkileşim bulunduğunu ifade eden çalışmaların da bulunduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu hususlar perspektifinde genel olarak bu çalışmaların sonuçları, finansal piyasalarının gelişim düzeyi ve ekonomik büyüme arasında pozitif ve anlamlı bir ilişkini bulunduğu, diğer yandan neden-

¹¹ Füsün Çelebi Boz, Ömer Çınar ve Fatma Temelli, "Enerji Tüketimi, Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Asean Ülkeleri Üzerine Bir Analiz" *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/12, s. 39

seliğin finansal gelişmeden ekonomik büyümeye doğru olduğu yönünde özetlenebilir.¹²

2. Ortadoğu ve Kuzey Afrika Bölgesinde Finansal Sistemin Genel Özellikleri

Ortadoğu ve Kuzey Afrika (ODKA-MENA) tanımlanması ve sınırlarının net bir şekilde ortaya konulması noktasında zorluklar ihtiva eden bir bölge olup, esasen “Şark” ve “Yakındoğu” gibi Batı merkezli, bütünlük arz etmeyen yapay bir kavramı ifade ettiği söylenebilir. Tarihsel olarak, 20’nci yüzyılda Basra Körfezi çevresinde gelişen güç mücadelesi esnasında İngilizlerin bölgeyi tanımlamak için kullandıkları Orta Doğu (Middle East) kavramı, zamanla daha geniş bir coğrafyayı ifade etmek maksadıyla genişlemiş ve Orta Asya’dan Orta Afrika’ya, Hindistan’dan Atlantik sahillerine uzanan oldukça büyük bir bölgeyi tanımlamak için kullanılır olmuştur.¹³

Uzak Doğu, Avrupa ve Afrika kıtaları arasında bağlantı noktası konumunda olan bölge, Dünya Bankası tarafından petrol zengini Körfez ülkeleri ile kıt ekonomik kaynağın yanı sıra büyük bir nüfusa sahip olan Mısır, Fas ve Yemen gibi ekonomik farklılıklara sahip ülkeleri içerisinde barındıran bir ekonomik coğrafya olarak tanımlanmaktadır. Buna göre, Doğal Kaynaklar ve İşgücü Yoğunluğu bakımından, RPLA resource-poor, labor-abundant (Doğal Kaynak Fakiri - İşgücü Yoğun) ülkeler, RRLA resource-rich, labor-abundant (Doğal Kaynak Zengini - İşgücü Yoğun) ülkeler ve RRLI resource-rich, labor-importing (Doğal Kaynak Zengini - İşgücü İthal Eden) ülkeler olmak üzere üç ekonomik alt bölge şeklinde bir tasnife tabi tutulmaktadır.¹⁴

Kıtaların kesiştiği önemli bir noktada yer alan bölge, bir yandan küresel doğal kaynak (petrol & doğalgaz) rezervlerinin/üretimının önemli bir oranı

¹² Hamza Çeştepe ve Ertuğrul Yıldırım, Türkiye’de Finansal Gelişme Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi” *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, ICAFR 16 Özel Sayısı, 2016, s.16-17; Afşar, “Finansal Gelişme ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki”, s.188-193; Halil Tunalı ve Parla Onuk, Finansal Gelişme Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği” *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, 2017 (4/1), s.2-3; Hacı Bayram Işık ve Onur Bilgin, “Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme İlişkisi Türkiye Örneği”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2016 (5/7), s. 1758-1760; Suleiman Abu-Bader ve Aamer Abu-Qarn, “Financial Development and Economic Growth Nexus: Time Series Evidence from Middle Eastern and North African Countries” *MPRA*, 2006, 2-6; Serkan Yılmaz Kandır, Ömer İskenderoğlu ve Yıldırım B. Önal, “Finansal Gelişme Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki ilişkinin Araştırılması” *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 16, Sayı 2, 2007, s.311-326

¹³ Davut Dursun, “Ortadoğu’nun Ekonomik, Sosyal ve Siyasi Yapı Özellikleri Üzerine Genel Tespitler”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Sayı 50, 2005, s.1235; Osman Nuri Özalp, “Where is the Middle East? The Definition and Classification Problem of the Middle East as a Regional Subsystem in International Relations”, *Turkish Journal of Politics*, Vol.2 No. 2, 2011, s.8

¹⁴ The World Bank, *Recent Economic Outcomes and Short-Term Development Prospects in MENA*, Chapter I, s.4, http://siteresources.worldbank.org/INTMENA/Resources/EDP07_CHAPTER_1_APRIL13.pdf

na sahip olması, bölgesel ticaret merkezi konumunda bulunması ve medeniyetlerin kesişme noktasını ifade etmesi gibi sebeplerle, küresel güçlerinin hegemonik rekabetine konu olmaktadır. Genel olarak siyasi ve ekonomik gücün elit bir zümre elinde tekelleştiği bölge ülkelerinde güvenlik endişesi ve parçalı yapıdan kaynaklı sosyal tansiyonun yüksek olması gibi nedenlerle askeri harcamalar yüksek düzeylerde ve ekonomik alanda sıkı devlet müdahaleleri bulunmaktadır. Bununla birlikte, bölge genelinde siyasi olarak genellikle otoriter özellikler arz eden yönetimlerin hüküm sürdüğü, özel mülkiyet ve girişimciliğin teşvik edildiği ve yabancı sermayeyi çekmek için çeşitli önlemlere başvurulduğu görülmektedir. Cibuti ve Yemen gibi dünya standartlarının oldukça altında kişi başına milli gelir büyüklüğüne sahip ülkelerin de bulunduğu bölgede, kişi başına milli gelir düzeyleri bakımından dünya ortalamasının oldukça üzerinde yer alan ve gelirlerinin önemli bir bölümünü vergi gelirleri gibi yurtiçi kaynaklardan ziyade doğal kaynak ihracatı ile yurtdışı gelirlerden temin eden hatta küresel finans sistemi içerisinde önemli bankacılık, finans ve sermaye piyasalarına sahip olan rant devletleri de yer almaktadır. Çoğunlukla, coğrafyadaki ekonomi-politik dengelerin kurucusu /yönlendiricisi konumunda olan rant devletleri, Basra Körfezi çevresinde bulunmakla, doğal kaynaklardan elde edilen yüksek gelirler bu ülkelerde doğrudan, diğer bölge ülkelerinde ise nakil ücretleri ve göçmen işçi gelirleri gibi çeşitli yöntemlerle halka iletilmektedir.¹⁵

Ortadoğu ve Kuzey Afrika Bölgesi ülkelerinde sürdürülebilir bir ekonomik yapıyı teşvik edecek düzeyde ekonomik çeşitliliğin bulunmaması, özel sektörün istenilen düzeyde gelişmemesi ve siyasal katılımcılığın sınırlı düzeyde kalması gibi sebepler de bölgenin genel ekonomik performansına önemli etkilerde bulunmakta olup, istikrarsızlığın yoğun ve toplumsal çatışma ihtimalinin yüksek olması ve mülkiyet haklarına ilişkin olumsuz bir yatırım çevresinin/çerçevesinin bulunması gibi sebeplerden dolayı, kırılgan/parçalı bir kurumsal yapının bulunduğu müşahade edilmektedir. Bu durum, ekonomik gelişmenin en önemli unsurlarından birisi olan finans sisteminin de gelişimi noktasında da önemli kısıtlar içeren bir yapının teşekkülüne sebebiyet vermiş gözükmektedir. Çalışmanın bu kısmında söz konusu hususlar perspektifinde, MENA-ODKA ülkelerinde finans sisteminin gelişim trendi analize konu edilmiştir.¹⁶

¹⁵ Dursun, "Ortadoğu'nun Ekonomik, Sosyal ve Siyasi Yapı Özellikleri Üzerine Genel Tespitler", s.1240-1; Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu, Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, Bursa: MKM Yayıncılık, 5. Baskı, 2012, s.25; Sadık Ünay, *Kalkınmacı Modernlik; Küresel Entegrasyon ve Ortadoğu Ekonomi Politikası*, İstanbul: Küre Yayınları, Birinci Basım, 2013, s.317

¹⁶ Emre Saygın, *Ortadoğu'da Kalkınmanın Finansmanı Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Kurumlar*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2017, s. 185-7

Tablo 1: ODKA Ülkelerinde Temel Finansal Göstergeler (2015)									
Ülke Adı	(1) GSYİH (2010 Sabit Fiyatlarıyla, Milyar US\$)	(2) Toplam Yurtiçi Tasarruflar (%GSYİH)	(3) Toplam Rant Gelirleri (%GSYİH)	(4) Ödemeler Dengesi (%GSYİH)	(5) Net DYSY Giriş Stoku (%GSYİH)	(6) Enflasyon Oranı (% Değişim)	(7) Dolar Kuru (1 US\$'a Karşılık Ülke Parası)	(8) Reel Faiz Oranı (%)	(9) Finans Sektörünün Sağladığı Kredi (%GSYİH)
RPLA									
Cibuti	1,4	n/a	0,9	-31,7	94,4	2,1	177,7	9,2	34,6
Fas	113,2	22,4	2,5	-2,1	47,2	1,5	9,7	n/a	107,1
Lübnan	41,2	19,5	0,0	-17,3	114,5	-3,7	1507,5	4,4	206,1
Mısır	247,7	5,9	3,8	-5,1	28,5	10,9	7,6	1,5	95,8
Tunus	48,1	10,6	3,0	-8,9	75,5	4,8	1,9	n/a	90,2
Ürdün	30,1	0,7	1,1	-8,8	79,6	-0,9	0,7	6,1	105,4
Ortalama	80,28	11,82	1,88	-12,31	73,28	2,45	284,18	5,3	106,53
RRLA									
Cezayir	190,1	***44,1	11,8	-16,3	15,2	4,8	100,6	15,6	39,7
Irak	186,4	32,3	28,6	n/a	15,7	1,4	1167,3	53,5	***58,9
İran	***463,9	***38,6	***24,2	n/a	11,6	11,9	29011,4	13,7	8,66
Suriye	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	11,2	n/a	n/a
Yemen	20,7	-10,5	2,3	-8,0	1,9	39,4	214,9	**11,8	**30,1
Ortalama	215,75	26,12	16,72	-12,15	11,1	14,37	6101,08	23,65	34,34
RRLI									
Bahreyn	30,7	***43,9	4,9	***3,3	91,0	1,8	0,3	16,0	90,8
Birleşik Arap Emirlikleri	359,9	41,7	11,9	n/a	32,3	4,0	3,6	n/a	100,2
Katar	166,0	58,2	11,2	8,3	17,9	1,8	3,6	35,5	121,8
Kuveyt	139,6	34,1	39,1	7,5	12,1	3,2	0,3	40,9	87,0
Libya	n/a	n/a	n/a	n/a	46,4	14,1	1,3	n/a	n/a
Suudi Arabistan	672,2	29,6	23,3	-8,2	34,3	2,2	3,7	n/a	20,7
Umman	71,6	39,4	22,9	-15,4	34,2	0,1	0,4	28,4	64,6
Ortalama	240	41,15	18,83	-0,9	38,31	3,88	1,88	30,2	80,85
n/a-veri yok* 2010** 2013*** 2014									
Kaynak: (1), (2), (3) ve (4) (8) (9)nolu sütunlardaki veriler WDI; (5) nolu sütundaki veriler UNCTAD 8wir, 2016 annex tables, table 7 1990-2015 stok); (6) ve (7) nolu sütunlardaki veriler SESRIC									

ODKA-MENA ülkelerinde 2015 yılı temel finansal göstergelerinin yer aldığı Tablo 1, Dünya Bankası tarafından “Doğal Kaynaklar ve İşgücü Yoğunluğu” bakımından yapılan tasnif temel alınarak oluşturulmuş ve ODKA-MENA ülkeleri bu çerçevede, RPLA (Doğal Kaynak Fakiri - İşgücü Yoğun), RRLA (Doğal Kaynak Zengini - İşgücü Yoğun) ve RRLI (Doğal Kaynak Zengini - İşgücü İthal Eden) ülkeleri olmak üzere üç ekonomik alt bölge altında kümelenemiştir.

Tablo 1’de yer alan verilerin 1 nolu sütununda yer alan GSYİH büyüklükleri açısından, doğal kaynak zengini körfez ülkelerinin de içerisinde yer aldığı RRLI ülkelerinin önde oldukları, RPLA ülkelerinin ise ODKA-MENA bölgesi içerisindeki en düşük milli gelire sahip ülkeler grubu olduğu göze çarpmaktadır. Diğer değişkenler bir tarafa bırakıldığında alt bölgeler arası üç katı, ülkeler arası ise dört yüz kat düzeyinde bulunan gelir farklılığı esasen bölge ülkeleri açısından kontrol altında tutulmayı gerektirir potansiyel bir riske de karşılık gelmektedir.

2 nolu sütunda yer alan ekonominin yatırıma yönelebilen/tahsis edilen kısmını göstermesi bakımından son derece önemli bir gösterge olan Toplam Yurtiçi Tasarruflar (%GSYİH) ilişkin veriler incelendiğinde, milli gelir rakamlarına benzer şekilde en yüksek tasarruf düzeyinin, doğal kaynak ihracı nedeniyle önemli oranda dış ticaret fazlasının verildiği Körfez ülkelerinin yer aldığı RRLI ülkelerinde, en düşük tasarruf düzeyinin ise RPLA ülkelerinde olduğu ve bölgeler arası önemli düzeyde farklılıklar bulunduğu, görülmektedir.

3 nolu sütunda yer alan Toplam Rant Gelirleri (% GSYİH) verileri ise Dünya Bankası tarafından doğal kaynaklar ve işgücü yoğunluğu çerçevesinde yapılan tasnifi teyit edecek ve bu ülkelere dair literatürde yer alan “çeşitlendirilememiş ekonomik yapı” şeklindeki değerlendirmeleri de destekleyecek düzeyde, RRLI ve RRLA ülkelerinde rant gelirlerinin yüksek olduğunu, RPLA ülkelerinde ise son derece sınırlı seviyede kaldığını göstermektedir.

4 nolu sütunda yer alan Ödemeler Dengesi (% GSYİH) verileri, ODKA-MENA ülkelerinin dış dünya ile olan ilişkilerini göstermesi bakımından önem arz etmekle birlikte temel makro ekonomik göstergeler üzerinde ciddi etkilerde bulunabilmektedir. Bu bağlamda, genel olarak açık veren ülkelerin yer aldığı bölgede, -veri eksikliklerine rağmen- yoğun doğal kaynak ihracında bulunan bir takım RRLI ülkelerinde ise yüksek düzeyde olmamakla birlikte fazla verdiği müşahade edilmektedir.

5 nolu sütunda yer alan ve sermaye yetersizliği, işsizlik, teknoloji eksikliği ve bilgi-teknolojileri noksanlığını giderme noktasında son derece önemli bir araç olan Net DYSY Giriş Stokuna (% GSYİH) ilişkin veriler incelendiğinde, RPLA ülkelerinin diğer bölgelere nazaran başarılı bir performansa sahip oldukları, bu çerçevede GSYİH seviyeleri düzeyinde DYSY alan Lübnan ve Cıbuti'nin, bu anlamda diğer MENA-ODKA ülkelerinden farklılaştıkları ve ön plana çıktıkları görülmektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerin ekonomisine olumlu katkı sağladığı bilinen doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının sürekliliğinin temin edilmesi noktasında gösterilecek çabaların, bu ülkelerin ekonomik performanslarının yükseltilmesi için son derece önemli olduğu aşikârdır.

6 nolu sütunda yer alan ekonomik ve sosyal anlamda son derece olumsuz etkileri bulunan ve dengeli/sürdürülebilir ekonomik yapının bozulmasına yol açan enflasyon oranına (% değişim) ilişkin veriler incelendiğinde, RRLA bölgesindeki düşük performansa rağmen, diğer bölgelerde ekonomik yapıyı olumsuz etkileyecek derece olumsuz/yüksek rakamlar ile karşılaşmamış olup, bu durum bölgenin genel ekonomik durumu için müspet değerlendirilmiştir.

7 nolu sütunda yer alan ve dış ticaret üzerinde doğrudan etkisi bulunan, ithalatın azaltılması ve dış dengenin sağlanması noktasında son derece önemli bir gösterge olan Dolar Kuruna (1 USD karşılık ülke parası) ilişkin veriler incelendiğinde, ekonomik yapısı doğal kaynak ihracatı ekseninde şekillenen ülkelerin yoğunlukla bulunduğu ve genellikle sabit kur rejiminin uygulandığı RRLI bölgesinde yerel para birimlerinin dolar karşısında son derece değerli oldukları görülmektedir. Bunun yanı sıra, diğer bölgelerde ise gerek ülkelerin genel ekonomik performansı gerekse de ihracata dayalı büyüme politikaları gibi nedenlerle yerel para birimlerinin dolar karşısında değersiz oldukları hatta bazı ülkelerde farklılığın son derece yüksek olduğu görülmektedir.

8 nolu sütunda yer alan ve geleceğe yönelik bir risk primi olarak değerlendirilebilecek olan reel faiz oranı çalışmalarda, finansal gelişme göstergesi olarak kullanılan göstergelerden birisi olup, reel faiz oranlarındaki artışın tasarrufların finansal sisteme yönelmesine sebebiyet vereceği ve böylelikle yatırımların artmasına ve büyümeye neden olacağı savunulmaktadır. Ancak, aşırı yüksek reel faiz oranlarının ise kamu özel kesim borçlularının yoğunluğunun sonucu olduğu ve tüm ekonomik aktiviteleri (yatırımlar vb.) karışız hale getireceği, bununla birlikte sıcak para girişini arttırması nedeniyle

ulusal paranın değ erlenmesine ve ithalat eğ iliminin artmasına neden olacağı böylelikle ekonomik büyü me üzerinde olumsuz tesirlerde bulunabileceğ i hususu da göz ardı edilmemelidir. Bu çerç evede, doğ al kaynak zenginliğ i ile ön plana çıkan ve önemli bankacılık ve finans merkezlerinin yer aldığı RRLI alt bölgesinde reel faizlerin ortalama %30'lar düzeyinde bulunması, yine doğ al kaynak zengini ülkelerin bulunduğ u RRLA alt bölgesinde de ortalama % 23 seviyesindeki reel faiz düzeyinin, bu ülkelerdeki risk ve belirsizliklerin bir yansıması olacak şekilde yüksek seviyelerde olduğ u, bunun yanı sıra tasarrufları finansal sisteme sevk edecek ve bu alanda geliş me potansiyeline etki edebilecek etkiler barındırmaktaysa da esasen ekonomik aktiviteleri karsız hale getirebilecek bir potansiyel taşıdığ ı da ortadadır.

9 nolu sütunda yer alan ve fonların yatırımlara aktarılma oranını göstermesi bakımından önemli bir finansal geliş miş lik/derinlik göstergesi¹⁷ olarak kabul edilen ve çalış malarda sıklıkla kullanılan Finans Sektörünün Sağ ladığ ı Kredi miktarlarına (% GSYİH) ilişkin veriler incelendiğ inde, özellikle RPLA ülkeleri olmak üzere RRLI ülkelerinde finans sektörünün önemli miktarlarda sermaye birikimini reel piyasaya yönlendirdiğ i göstermektedir. Finans piyasalarının küçük fonları iç talep ve büyük yatırımlara yönlendirmek ve böylelikle teknolojik geliş me ve verimliliğ e neden olmak suretiyle büyü meye katkı sağlayacağı hususu çerçevesinde yüksek düzeylerdeki verilen bu ülkelerde temel makro ekonomik göstergelerin geliş imi açısından son derece önemli ve anlamlı olduğ u ortadadır.

3. Körfez Arap Ülkelerinde İslami Finansın Yükseliş i ve Petro-Dolar

2016 yılı itibariyle dünya kanıtlanmış ham petrol rezervlerinin yaklaşık %47,7'si Ortadoğ u Bölgesi içerisindeki yer almakta olup, petrolün hemen tamamı RRLI ve RRLA olarak ifade edilen ülkelerde bulunmaktadır. Bununla birlikte, aynı yıl dünya petrol üretiminin yaklaşık %34,5'i ODKA-MENA ülkelerince gerçekleştirilmekte olup, bu üretimin tamamına yakını RRLI VE RRLA alt bölgeleri içerisinde yer alan Basra Körfezi ülkeleri tarafından yapılmaktadır. Diğ er yandan, doğ algaz rezervlerinin yaklaşık %42,5'i Ortadoğ u Bölgesi'nde yer almakta, petrol rezervlerinde olduğ u gibi bunun da tamamına yakını Körfez ülkelerine ait bulunmaktadır. Üretim verilerine bakıldığında, toplam üretimin %18'lik kısmının Ortadoğ u ülkelerince gerçekleştirildiğ i

¹⁷ Finansal derinlik yansıtan göstergeler hakkında bilgi için bkz. Michael Klein ve Giovanni Olivei, "Capital Account Liberalization, Financial Depth, And Economic Growth." *NBER Working Paper*, No.7384, Revised 2006, s. 3-5

müşahede edilmekte olup, petrol üretiminde olduğu gibi doğalgaz üretiminin de büyük bir kısmının Körfez ülkelerine ait olduğu görülmektedir.¹⁸

Doğal kaynak rezervleri ve üretimlerine ilişkin ifade edilen bu rakamlardan da anlaşılabilirliği üzere, Ortadoğu ve Kuzey Afrika Bölgesi (MENA-ODKA) içerisinde yer alan ekonomik bir alt bölge olarak tanımlanmakta olan Basra Körfezi, dünya enerji kaynaklarının yoğunlaştığı bir merkez konumunda olup, bu durum Körfezin, dünyanın diğer coğrafyalarından farklılaşmasına, stratejik ve politik olarak ayrıcalıklı bir noktaya taşınmasına ve küresel güçlerin takibinde ve gölgesinde hegemonik mücadeleye konu bir coğrafya olmasına sebebiyet vermektedir. 20'nci yüzyılın başlarında etkisi hissedilmekle birlikte, esasen İkinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan ve doksanlı yıllar sonrasında ivme kazanan, teknolojideki değişimlerin tesiriyle uluslararası ilişkiler sistemin ekonomik etkilerinin ortaya çıkardığı parçalı/kutuplu yapı, Sovyet Rejiminin yıkılması ile birlikte neo-liberal politikaların egemen bir hal aldığı ve çok uluslu sermayenin küresel bir pazarda geliştiği, küreselleşme (finansal liberizasyon) olarak da ifade edilen yen bir ekonomik sisteme evrilmiştir. Bu süreçte, birçok ülkenin finansal sistemlerini liberalize etmiş olup, özellikle uluslararası sermaye hareketliliğinde büyük oranda artış gerçekleşmiştir.¹⁹

Dünya ekonomik, siyasal, sosyal, kültürel sistemindeki bu dönüşüm, ülkelerin ekonomik yapılarının değişimine sebebiyet vermiş, birçok ülkede kalkınma maksatlı korumacı politikaların terk edilmesi ile kaynakların serbest dolaşımına ve ekonomik ilişkilerde zaman ve mekânın etkisinin son derece azalmasına imkân verecek bir yapının oluşmasına sebebiyet vermiştir. Küresel ekonomik ilişkilerin bu denli geliştiği çoğaldığı ve yoğunlaştığı söz konusu süreçte, finansal hizmetler de önemli miktarda artış göstermiştir. Bu noktada, küresel ekonomik ilişkilerin en önemli ve etken gücü konumunda olan devletler de bu süreçte, finansallaşmanın önemini kavramakla, küresel sistemde öne çıkmak maksatlı hamleler gerçekleştirme yoluna girmişlerdir. Diğer yandan, küreselleşme sürecinde mal, hizmet ve sermaye hareketleri üzerindeki engellerin ortadan kalkmasıyla birlikte üretim faaliyetleri de artış göstermiş olup, bu husus doğal kaynak talebini önemli ölçüde arttırmıştır.

¹⁸ BP, *Statistical Review of World Energy*, 2017, s. 12, 14, 26, 28

¹⁹ Güven Delice, "Finansal Krizler: Teorik ve Tarihsel Bir Perspektif", Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı: 20, 2003, s. 57; Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu, Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, s. 389

Diğer yandan, 70'li yıllardan yaşanan petrol krizi ve akabinde petrolün fiyatının son derece yüksek seviyelere çıkması gibi nedenlerin de etkisi doğal kaynak zengini MENA-ODKA ülkelerinin -özellikle Körfez ülkeleri- finansal sistemde ciddi bir aktör olmasının önünü açmış ve bu ülkeler petro-dolarlarını küresel finansal sistemdeki konumlarını yeniden belirlemek için bir mekanizma olarak kullanmaya başlamışlardır.²⁰

Basra Körfezi'ne sınırı olan dünya petrol rezervinin yaklaşık %39'u ile dünya doğalgaz rezervinin yaklaşık %22'sine sahip olan Kuveyt, Suudi Arabistan, Bahreyn, Katar, Umman, Birleşik Arap Emirlikleri, 1981 yılında Körfez Arap Ülkelerinin İşbirliği Konseyini (*Cooperation Council for the Arab States of the Gulf*) kurmuşlar ve bu bağlamda, ekonomik kurumsal yapıları yakınlaştırmak, ortak ekonomik ve sosyal girişimlerde bulunmak, ekonomi, finans, ticaret, gümrük gibi alanlarda benzer düzenlemelerde suretiyle küresel kapitalist sistem içerisinde etkin bir konum elde edebilmek ve muhtemelen zararlarından da korunmak maksatlı bütünleşme hamlelerine girişmişlerdir.²¹

Mevcut kapitalist üretim-tüketim ilişkilerin finansal piyasalar üzerindeki yapısal ve ideolojik etkilerinin bu ülke halkları üzerinde yarattığı olumsuz atmosferin bertaraf edilmesine yönelik kaygılar, ekonomik aktivitelerin finansal yönünü İslam ekonomisinin sosyal sorumluluk, ahlak, sosyal refah, adalet ve topluluk duygusu gibi İslami bir çerçevede düzenleyen ve İslami finansal araçların oluşmasına/gelişmesine sebebiyet vermiştir. Her ne kadar geçmişi 1960 yıllarda Mısır'da başladığı kabul edilmekteyse de esasen İslam Kalkınma Bankasının (1975) kurulması İslami finans uygulamalarının başlangıcı açısından bir milat kabul edilmektedir. İslami prensiplerle uyumlu çalışan ve İslam hukukuna uygun kısa vadeli likidite fırsatları sunmayı amaçlayan, diğer yandan çağdaş finansal talepler ve manevi değerler arasındaki boşluğu doldurmak noktasında önemli bir görev ifa eden İslam finans sistemi, yirmi birinci yüzyıldaki gelişmeler ile birlikte küresel finans sistemindeki değişime ayak uydurma noktasında bankacılık, sigorta ve finans alanlarında

²⁰ Erinç Yeldan, "Kapitalizmin Yeniden Finansallaşması ve 2007/2008 Krizi: Türkiye Krizin Neresinde?" *Çalışma ve Toplum*, 2009/1, s. 15-17; Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu, Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, s. 370-3; Aydemir ve Kaya, "Küreselleşme Kavramı ve Ekonomik Yönü", s. 267

²¹ Adam Hanieh, *Körfez Ülkelerinde Kapitalizm ve Sınıf*, Notabene Yayınları, Bahadır Ahıska ve Sevgi Doğan (Çev), 1. Baskı, Eylül 2012, s. 155-233; Harun Öztürkler, "Körfez Arap Ülkelerinin İşbirliği Konseyi ve Birleşik Bir Suudi Arabistan ve Bahreyn'in Ekonomik Açısından Önemi", *Ortadoğu Analiz*, Haziran 2012 - Cilt: 4 - Sayı: 42, s. 78

faizsiz ürün/araç/ yöntem/hizmetlerin geliştirildiği sektörel bir görünüm almış ve kalkınma çabalarında başvuru olan önemli bir kaynak halini almıştır.²²

Bu çerçevede, İslamî finans kurumları tarafından geliştirilmiş olan finansman yöntemleri, genel olarak müşâreke (kar-zarar ortaklığı) ve müdârebe (emek-sermaye ortaklığı) ve icâre (kira finansmanı) veya satış sözleşmesi murâbaha (maliyet artı karlı satış), selem (ileriye dönük satın alma) karz-ı hasen (faizsiz borç), tekaful (sigortacılık), istisna (siparişe dayalı satın alma) ile teverruk ve sukuk gibi yöntemleridir. Küresel İslami finansal varlıkların gelişimine bakıldığında; *-her ne kadar çeşitli kaynaklarda farklı veriler bulunmaktaysa da-* 2007 yılında 639 milyar \$ olan İslami finans hacminin, 2013 itibariyle dünya genelinde 1,9 milyar \$'a ulaştığı, bu dönemde yıllık ortalama %18 düzeyinde bir büyüme hızı sergilendiği ve bu varlıkların önemli bir kısmının KİK ülkelerinde yoğunlaştığı müşahade edilmektedir. Bu çerçevede, İslami finans sektöründe yer alan çeşitli varlıklara rağmen İslami finans sektörünün toplam aktiflerinin önemli bir bölümünü, İslami bankacılık varlıklarının oluşturduğu ancak bu varlıklarının küresel bankacılık varlıklarının yüzde 1'inden azına karşılık geldiği görülmektedir.²³

ODKA-MENA ülkeleri, özellikle de Körfez Arap ülkeleri, büyük petrol gelirlerinin (petro-dolar) bir sonucu olarak, İslamî finans sisteminin küresel finans piyasasında tanınması ve geliştirilmesinde önemli bir rol oynamış ve İslamî finansın adeta merkezi konumuna gelmişlerdir. Örnek vermek gerekirse, dünya genelindeki tüm İslamî finans kuruluşlarının²⁴ %40'ı KİK ülkelerinde yer almaktadır. 2015 yılı itibariyle toplam İslamî bankacılık varlıklarının (1,5 Trilyon USD) yaklaşık % 40'ı (598 Milyar USD) Körfez ülkelerinde yer almakta olup, bu varlıkların %48'i Suudi Arabistan'a % 19'u BAE'ye %13'ü Kuveyt ve %10'luk kısımları ise ayrı ayrı Bahreyn ve Katar'a aittir. Diğer bir finansal varlık olan sukukta, aynı yıl 290 milyar USD'lik toplam ihracın yaklaşık %35'ine karşılık gelen 104 milyar dolarlık ihraç Körfez ülkeleri

²² Mehmet Asutay, "İslam Ekonomisine Politik İktisadi Bir Yaklaşım: Alternatif Bir Ekonomik Sistemin Sistemik Anlayışı" çev. (Fatih Yardımcıoğlu ve Salih Ülev), *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2014, Yıl:2, Cilt:2, Sayı:4, s. 123; Mumtaz Hussain, Asghar Shahmoradi ve Rima Turk, "An Overview of Islamic Finance", *IMF Working Paper*, 2015, s.4; Mohamed Goaid ve Seifallah Sassi, "Financial Development and Economic Growth in the MENA Region: What about Islamic Banking Development" <http://www.iefpedia.com/english/wp-content/uploads/2010/03/Financial-Development-and-Economic-Growth-in-the-MENA-Region-What-about-Islamic-Banking-Development.pdf>

²³ Hussain Shahmoradi ve Turk, "An Overview of Islamic Finance", s.6, 10, 12; Etem Hakan Ergeç, Bengül Gülümser Kaytancı ve Metin Toprak, "Katılım Bankası Müşterilerinin Bankacılık Sistemi Kullanım Tercihleri: Mevduat Bankaları İçin İslami Bankacılık Penceresi" *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi*, Cilt 6 Sayı 2, Aralık 2014, 56

²⁴ MENA Bölgesinde İslami Bankacılık hakkında detaylı bilgi için bkz. Salman Syed Al, "Islamic Banking In The Mena Region", *Islamic Development Bank, Islamic Research and Training Institute*, 2011

tarafından gerçekleştirilmiştir. Suudi Arabistan, KİK sukuk ihracı toplamının % 51'yle lider ülkedir. BAE, KİK bölgesinde sukuk ihracında %29'luk payla ikinci ülke konumundadır. Bunun yanı sıra, toplam 71 milyar USD civarındaki İslami fon ihracının %43'ü (31 Milyar USD) KİK ülkeleri tarafından gerçekleştirilmektedir. Son olarak, 2015 yılı toplam tekâfül ihracı 23,4 Milyar USD olarak gerçekleşmiş olup, Suudi Arabistan toplam tekâfül katkılarının % 44,8'ini sağlamakla bölgesinde ve dünyada lider konumda bulunmaktadır. Tekâfül katkılarındaki %12'lik payla BAE, KİK ülkelerindeki en büyük ikinci piyasadır.²⁵

4. MENA-ODKA Ülkelerinde Finansal Gelişmenin Kurumsal Belirleyicileri, Özgürlükler ve Kısıtlar

Ülkelerin ekonomik performans farklılıklarını, bu çerçevede başarı ve başarısızlıklarını analiz eden ciddi bir iktisadi literatür bulunmaktadır. Buna göre, iktisatçılar her biri sahip olduğu farklı bakış açıları ile bu hususun nedenlerinin tespitine yönelik çeşitli kuramsal izahatlar geliştirmişlerdir. Genel olarak bakıldığında, ülkeler arası bu farklılıkların, yatırım-tasarruf oranları, kaynak yetersizlikleri, sermaye ve işgücü verimlilikleri, faktör donanımları gibi çeşitli dışsal unsurlar perspektifinde belirlendiğine yönelik açıklamaların yanı sıra, coğrafi konum ve iklim farklılıkları temelinde izahat geliştiren kuramlara da rastlanılmaktadır. Yine etnik köken ve kültür bakımından farklılıkların ekonomik performans üzerindeki etkilerine dair çalışmaların bulunduğunu da belirtmek gerekmektedir. Ancak her ne kadar ifade edilen tüm bu hususların ekonomik performans üzerinde etkileri yadsınamaz ise de benzer özelliklere sahip ve fakat farklı düzeylerdeki toplumların/devletlerin bulunması gibi nedenlerle bu açıklamaların konunun anlaşılmasında tam bir izahat getirebildiği söylenemez. Bu noktada, ülkeler arası farklılıkları ve başarılarını, ekonominin işleyişini kurallara ve bireyleri ekonomik aktiviteler hususunda motive eden müşevvikler penceresinden izah eden ve işlem maliyetlerinden, mülkiyet haklarına, hukukun üstünlüğünden ve siyasal istikrara kadar pek çok hususu ifade kurum kavramı ekseninde açıklamalar getiren *Kurumsal İktisat*²⁶ yaklaşımının ülkelerin sahip oldukları sosyal, kültürel, siyasal yapılarını da içeren farklı hususları da ekonomik analize dâhil ederek yaptığı çok yönlü değerlendirmelerin, söz konusu hususların anlaşılmasın-

²⁵ Erhan Akkaş, *Körfez Ülkelerinde İslam İktisadı ve Finansının Güncel Durumu*, İKAM Raporları 3, Ülke Raporu 1, 2017, s.3-31

²⁶ Kurumsal İktisat ekolünü bir bütün olarak ele almak mümkün değildir zira bu ekole mensup iktisatçılar arasında önemli görüş farklılıkları bulunmakta olup, ekol Eski ve Yeni Kurumsal İktisat olarak iki ana başlık altında incelemeye konu olmaktadır.

da, diğer yaklaşımlara nazaran ön plana çıktığı ve literatürde sıklıkla atıfta bulunulduğu görülmektedir.²⁷

Bu teorik izahat perspektifinde, önceki kısımda detaylarından bahsettiğimiz üzere MENA-ODKA ülkelerinde sürdürülebilir bir ekonomik yapıyı teşvik edecek düzeyde ekonomik çeşitliliğin ve finansal derinliğin bulunmaması, özel sektörün istenilen düzeyde gelişmemesi ve siyasal katılımcılığın da sınırlı düzeyde kalması gibi sebepler nedeniyle bölgenin ekonomik performansı genel anlamda düşük düzeylerde seyretmiş bulunmaktadır. Bu sorunların aşılması noktasında, MENA-ODKA ülkelerinde kaynak yetersizliği sorunu fonlarının etkin kullanımını gerekli kılmaktadır. Fonların yönleneceği finansal piyasaların, etkin bir transfer aracı olarak kullanılabilmesi için ise gelişmiş ve derinleşmiş kurumsal yapıları²⁸ olmasını gerekmektedir. Daha önce ifade edildiği üzere, ekonomik performans ile finansal gelişmişlik son derece yakın bir ilişki içerisinde bulunmaktadır.²⁹

Mülkiyet haklarının gerektiği ölçüde korunmasına imkân veren ve yolsuzluğun engellendiği diğer bir ifade ile etkin kurumlardan (*kurumsal kalite düzeyi yüksek*) müteşekkil bir kurumsal yapıya sahip toplumlarda/devletlerde ekonomik performansın yüksek olacağı ifade edilmektedir. Bu husus, ekonomik büyümenin adeta motoru olarak değerlendirilebilecek olan finansal sistemin risk ve belirsizlikleri azaltacak şekilde güvenilir, verimli ve müşevvik kurumlara diğer bir ifade ile kapsayıcı (kaliteli) kurumlara sahip olması ile mümkündür. Diğer yandan, mülkiyet haklarını koruma altına almaktan uzak, işlem maliyetlerini yükseltici ve rekabet ortamını daraltıcı diğer bir ifade ile dışlayıcı kurumların/kurumsal yapının var olduğu bir finansal sistemin, fon arz edenler için bir cazibe oluşturması bu sayede derinleşmesi ve ekonomik büyüme de beklenen düzeyde bir katkı sağlaması imkânı bulunmamaktadır.³⁰

²⁷ Devrim Dumludağ, *Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Kalkınma, Kalkınmada Yeni Yaklaşımlar*, Devrim Dumludağ, Ahmet Faruk Aysan (Eds), Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2014, s.17-18; Aykut Kibritçioglu, "İktisadi Büyümenin Belirleyicileri ve Yeni Büyüme Modellerinde Beşeri Sermayenin Yeri", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Ocak - Aralık 1998, Cilt 53, No: 1 - 4, s.215; John Luke Gallup, Jeffrey D. Sachs ve Andrew D. Mellinger, "Geography and Economic Development" *NBER Working Paper Series*, 1998, s.3

²⁸ MENA Ülkelerinde Finansal Gelişmenin Kurumsal Belirleyicileri hakkında detaylı bilgi için bkz. Mondher Cherif and Christian Dreger, "Institutional Determinants of Financial Development in MENA Countries" *German Institute for Economic Research*, 2014.

²⁹ Etem Hakan Ergeç, "Finansal Gelişme ile Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi Ve Türkiye Örneği: 1988-2001", *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* Cilt: 5 Sayı: 2, 2004, s.55-9

³⁰ Ha-Joon Chang, "Institutions And Economic Development: Theory, Policy And History", *Journal of Institutional Economics*, 2011, 7: 4, s. 474; Dumludağ, *Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Kalkınma, Kalkınmada Yeni Yaklaşımlar*, s.18; Stijn Claessens ve Luc Laeven, "Financial Development, Property Rights, and Growth" *The Journal of Finance*, No.6, 2003, s.2401-2

Bu bakış açısı dâhilinde söz konusu hususun analizi için, bireylerin istedikleri şekilde ekonomik faaliyet gerçekleştirme ve bu çerçevede elde ettikleri gelirleri ise herhangi bir zorlama olmaksızın istedikleri şekilde kullanabilmelerini ifade eden *ekonomik özgürlük*³¹ kavramı ile bu kavramı ölçülebilir kılmak maksadıyla hazırlanan endekslerden faydalanılması önem arz etmektedir. Zira bireyler devletler tarafından koruma altına alınmış ve kısıtlamaların bulunmadığı/kısıtlı olduğu bir ekonomik çerçevede üretim, tüketim, çalışma ve yatırım yapmak istemektedir. 80'lerde yoğunlaşan finansal ve ticari liberalizasyon desteklenen açıklık politikaları başta olmak üzere yapılan diğer kurumsal düzenlemelerin ekonomik gelişme temelinde fon ihtiyacı bulunan ve yeterli/etkin finansal piyasaların teşekkül etmediği MENA-ODKA ülkelelerinde “özgür” finansal yapının tesisi ile bu yapının kapsayıcılık/kalite düzeyinin ortaya konulmasını gerekmektedir.

Buna yönelik olarak Heritage Vakfı tarafından hazırlanan *Ekonomik Özgürlük Endeksi*nden verilerinden bir kısmı kullanılarak bir analiz gerçekleştirilecek olup, bu endeks³² hukukun üstünlüğü, kamunun büyüklüğü, düzenlemelerin etkinliği ve piyasaların açıklığı şeklinde ifade edilen dört alt endeks etrafında yine eşit önem düzeyine ait üçer kategori şeklinde tasnif edilmiş bulunmaktadır. Bunlar, hukukun üstünlüğü; mülkiyet hakları, devletin bütünlüğü ve yargının etkinliği; Kamunun büyüklüğü; devlet harcamaları, vergi yükü ve mali sağlık; Düzenlemelerin etkinliği; iş özgürlüğü ve emeğin özgürlüğü ile parasal özgürlükler, Piyasaların açıklığı; ticaret özgürlüğü, yatırımların özgürlüğü ve finansal özgürlük şeklindedir. Her bir alan 0'dan en çok özgürlüğü temsil eden 100'e uzanan bir aralıkta puanlanmakta olup, ülkeler bu alanlardan aldıkları puanların ortalaması çerçevesinde sıralanarak, 80 puan üstü *tam özgür*, 60 puanın altı ise *özgürlükten yoksunluk* şeklinde kategorize edilmektedir.

³¹ Ekonomik özgürlük, her insanın kendi emeğini ve malını kontrol etme hakkıdır. Ekonomik olarak özgür bir toplumda, bireyler istedikleri şekilde çalışma, üretme, tüketme ve yatırım yapma konusunda özgürdür. Ekonomik olarak özgür toplumlarda, hükümetler emeğin, sermayenin ve malların serbestçe hareket etmesine ve zorlamadan ya da baskıdan kaçınmasına izin verir.

³² Çalışma kapsamında kullanılan endeksin metodolojisi hakkında detaylı bilgi için bkz. <https://www.heritage.org/index/pdf/2019/book/methodology.pdf> (erişim: 25.11.2016)

Tablo 2: ODKA Ülkelerinde Finans Piyasalarının Kapsayıcılık (Kalite) Düzeyi (2000-2017)

Ülke Adı	Ekonomik Özgürlük Skoru		Parasal Özgürlük Skoru		Yatırım Özgürlüğü Skoru		Finansal Özgürlük Skoru	
	2000	2017	2000	2017	2000	2017	2000	2017
RPLA								
Cibuti	55,1	46,7	80,2	75,3	50,0	80,0	30,0	50,0
Fas	63,2	61,5	80,2	82,7	70,0	70,0	50,0	70,0
Lübnan	56,1	53,3	79,9	78,4	50,0	65,0	70,0	50,0
Mısır	51,7	52,6	76,8	69,6	50,0	55,0	30,0	40,0
Tunus	61,3	55,7	83,5	75,9	70,0	35,0	50,0	30,0
Ürdün	67,5	66,7	78,4	86,7	70,0	70,0	70,0	60,0
Ortalama	59,1	56,1	79,8	78,1	60	62,5	50	50
RRLA								
Cezayir	56,8	46,5	74,0	67,0	50,0	35,0	50,0	30,0
Irak	17,2	n/a	0,00	76,9	10,0	n/a	10,0	n/a
İran	36,1	50,5	57,6	55,5	10,0	0,00	10,0	10,0
Suriye	37,2	n/a	80,1	*42,7	30,0	*0,00	10,0	*20,0
Yemen**	44,5	53,7	67,7	68,5	30,0	50,0	30,0	30,0
Ortalama	38,3	50,2	55,8	62,1	26	21,2	22	22,5
RRLI								
Bahreyn	75,7	68,5	89,2	80,7	50,0	75,0	70,0	80,0
Birleşik Arap Emirlikleri	74,2	76,9	80,4	78,4	30,0	40,0	50,0	60,0
Katar	62,0	73,1	73,6	80,6	50,0	55,0	30,0	60,0
Kuveyt	69,7	65,1	85,0	73,6	30,0	55,0	50,0	60,0
Libya	34,7	n/a	67,8	69,2	10,0	*5,0	10,0	n/a
Suudi Arabistan	66,5	64,4	87,7	70,1	30,0	40,0	50,0	50,0
Umman	64,1	62,1	85,2	80,6	30,0	65,0	30,0	60,0
Ortalama	63,8	68,3	81,2	76,1	32,8	47,8	41,4	61,6

*2016 **2015 Kaynak: Heritage Vakfı

<https://www.heritage.org/index/explore?view=by-region-country-year&u=637102625411053911>

2000 ve 2017 yıllarında ODKA-MENA ülkelerinde *Finans Piyasalarının Kapsayıcılık (Kalite) Düzeyinin* analiz edilmesi maksadıyla hazırlanan ve çalışma bağlamında analize konu edilmesinin uygun olacağı değerlendirilen “Parasal³³”, “Finansal³⁴” ile “Yatırım³⁵” Özgürlük alt endekslerine ait veriler

³³ Parasal özgürlük, fiyat istikrarı ölçüsünü fiyat kontrollerinin bir değerlendirmesiyle birleştirilerek ölçülmesini ifade eder.

³⁴ Finansal özgürlük, bankacılık verimliliğinin bir göstergesi ve devlet kontrolünden bağımsızlığın ve finansal sektördeki müdahalenin bir ölçüsüdür.

³⁵ Ekonomik olarak özgür bir ülkede, yatırım sermayesinin akışı üzerinde herhangi bir kısıtlama olmayacaktır. Bireylere ve firmalara, kaynaklarını hem iç hem de ülke sınırları dâhilinde, hiçbir kısıtlama olmaksızın, belirli faaliyetlere girişebileceklerdir.

ile ülkelerin ortalama özgürlük skorlarını ifade eden “Ekonomik Özgürlük” verilerinin yer aldığı Tablo 2’deki veriler analiz edildiğinde;

Öncelikli olarak göze çarpan husus genel olarak ODKA-MENA ülkelerinin düşük düzeylerde seyreden ve yıllar itibariyle artış göstermekten uzak bir trende konu olan hatta geçen süreç içerisinde azalan bir eğilim arz eden skorların yer almasıdır. Diğer bir önemli husus ise MENA-ODKA bölgesinin ekonomik açıdan en yüksek gelir grubuna sahip ülkelerinin yer aldığı RRLI ülkelerinin bahse konu alanlardaki özgürlük skorlarının genel olarak diğer ülke gruplarından yüksek düzeylerde olduğudur. Bununla birlikte, her üç ekonomik alt bölgede yatırım özgürlüğü skorlarının her ne kadar kısmi artışlar yaşanmışsa da oldukça düşük düzeylerde kaldığı, ayrıca RRLA ülkelerinin diğer bölge ülkelere nazaran son derece düşük skora sahip bulunduğudır.

Üç ekonomik alt bölge halinde yapılacak olan analize çerçevesinde, ilk olarak değerlendirmeye konu edilecek olan RPLA ülkelerinin 2000 yılında 59,1 puan olan ortalama ekonomik özgürlük skorunun 2017 yılına gelindiğinde 56,1 seviyesine gerilediği müşahade edilmektedir. Bununla birlikte, bahse konu ülkelerin yine ortalama olarak ele alındığında parasal özgürlük skorunun 79,8’den 78,1’e gerilediği; yatırım özgürlüğü skorlarının 60’dan 62,5’a yükseldiği ve finansal özgürlük puanlarının ise bahse konu süreçte bir değişim göstermeyerek 50 puan seviyesinde kaldığı görülmektedir.

Yine puan ortalamaları bağlamında RRLA bölgesi ülkelerinin 2000 yılında 38,3 puan olan ortalama ekonomik özgürlük skorunun 2017 yılına gelindiğinde 50,2 seviyesine gerilediği müşahade edilmektedir. Bununla birlikte, bahse konu ülkelerin yine ortalama olarak ele alındığında parasal özgürlük skorunun 55,8’den 62,1’e yükseldiği; son derece düşük olan yatırım özgürlüğü skorlarının 26’dan 21,2’e gerilediği ve finansal özgürlük puanlarının ise bahse konu süreçte bir değişim göstermeyerek 22 puan seviyesinde kaldığı görülmektedir.

RRLI alt bölgesine ilişkin ortalama puanlar incelendiğinde ise 2000 yılında 63,8 puan olan ortalama ekonomik özgürlük skorunun 2017 yılına gelindiğinde 68,3 seviyesine yükseldiği müşahade edilmektedir. Bununla birlikte, bahse konu ülkelerin yine ortalama olarak ele alındığında parasal özgürlük skorunun 81,2’den 76,1’e gerilediği; yatırım özgürlüğü skorlarının 32,8’dan 47,8’e yükseldiği ve finansal özgürlük puanlarının ise 41,4 seviyelerinden 61,6 düzeyine yükseldiği müşahade edilmektedir.

Tabloda yer verilen ve detaylarından bahsedilen skorları bir bütün halinde analiz etmek gerekir ise MENA-ODKA bölgesinde finansal özgürlüklerin

oldukça sınırlı olduğu ve bu durumun da etkin/güvenilir olmayan ve yeteri ölçüde derinlik ve genişlik arz etmeyen bir finansal piyasanın varlığına bir işaret olduğu, diğer yandan çoğunlukla yatırım özgürlüğü seviyelerinin son derece düşük düzeylerde kaldığı bu ülkelerde, ekonomik aktörlerin riskten korunmaları sağlayacak ve tasarrufların yatırımlara kanalize edilmesi suretiyle yatırımların artmasına sebebiyet verecek, kurumsal bir çerçevenin henüz teşekkül ettirilemediği kanaatine ulaşılmıştır.

Sonuç

Küreselleşme, uluslararası ekonomik sistem üzerinde son derece büyük tesiri olan, ülkeler arasındaki işbirliklerini ve sermaye akışlarını arttıran, birçok teknolojik yeniliğin ortaya çıkmasına ve siyasal, sosyal ve ekonomik sistemin dönüşmesine neden olan, özellikle de enerji sektörünün önemini büyük ölçüde arttıran bir süreci ifade etmektedir. Bu dönemde sermaye hareketlerinin serbestçe dolaşımı finansal piyasalarda hızlı değişim ve dönüşümlerin öncüsü olmuş ve dijital teknolojinin entegre edildiği finansal piyasalar ise önemli ölçüde büyüme göstererek küresel bir piyasa alanı meydana getirmiştir. Finansal piyasalar, tasarrufların etkin bir şekilde yatırımlara mobilize olmasına sağlamak ve bu alana ilişkin doğru ve tam bilginin girişimciler ile paylaşılmasını temin etmek suretiyle ülke ekonomisinin gelişimi açısından kritik bir rol oynamaktadır. Kalkınmanın temel dinamiğini oluşturan tasarruf olgusunu motive eden ve bu sürecin etkin bir şekilde kaynak sahiplerine aktarılması noktasında önemli bir rolü bulunan finansal sektörler, diğer yandan kaynakların toplanması, kullanılması ve buna ilişkin yen teknolojilerin temin edilmesinin de kritik bir görev üstlenmektedir.³⁶

Finansal sistemin *kurumsal kalite düzeyinin* analize konu edildiği Ortadoğu ve Kuzey Afrika Bölgesi, (MENA-ODKA) Dünya Bankası tarafından “Doğal Kaynaklar ve İşgücü Yoğunluğu” bakımından yapılan tasnif çerçevesinde, RPLA (Doğal Kaynak Fakiri - İşgücü Yoğun), RRLA (Doğal Kaynak Zengini - İşgücü Yoğun) ve RRLI (Doğal Kaynak Zengini - İşgücü İthal Eden) ülkeleri olmak üzere üç ekonomik alt bölge altında tasnif edilmektedir. Genel olarak ele alındığında, dünya enerji kaynaklarının merkezi konumunda olan ülkelerin yer aldığı ve RRLI ülkeleri olarak adlandırılan ve çoğunluğunu Basra Körfezine komşu Arap ülkelerinin meydana getirdiği ülkeler, bölge içerisinde hatta dünyanın diğer coğrafyalarına nazaran stratejik ve politik olarak ayrıcalıklı bir konuma sahip bulunmaktadır. Örnek vermek gerekirse, bu ekono-

³⁶ Ersin Özince, “Finansal Sektör, Uluslararası Gelişmeler ve Türkiye Deneyimi”, 12. Dünya Muhasebe Tarihçileri Kongresi Açılış Bildirisi, 2008, s.26-27

mik alt bölge içerisinde yer alan ve kişi başına milli gelir düzeyi bakımından da son derece yüksek seviyelerde olan Bahreyn ve Katar, dünyanın önemli finans piyasaları arasında zikredilmektedir. Esasen bu ülkelerin söz konusu konuma erişmelerinde 70'li yıllardan yaşanan petrol krizi ve akabinde petrolün fiyatının yüksek seviyelere çıkması gibi nedenlerin olduğu bilinen bir gerçektir. Bu sürecin akabinde bahse konu ülkeler, doğal kaynak üretimi ve ihracından elde ettikleri kaynaklarını, kendi finansal sistemlerini güçlendirmek derinleştirmek/genişletmek ile küresel finansal sisteme entegre ederek değerlendirmek suretiyle yeni küresel finansal sistemde tutarlı ve korunaklı bir alan oluşturma gayreti içerisinde girdikleri müşahade edilmektedir.

Her ne kadar RRLI olarak adlandırılan bu ülkeler, diğer bölge ülkelerine nazaran parasal, ekonomik ve finansal özgürlükler ile finansal sistemin/yapının kalitesi anlamında yüksek kapsayıcılık düzeyine ve etkin kurumsal çerçeveye sahip gözükmekteyseler de; genel olarak ele alındığında MENA-ODKA bölgesi ülkelerinde, finans sektörünün sermaye birikimini reel piyasaya yönlendirme noktasında ciddi kurumsal ve düzenleme problemleri bulunduğu, bununla birlikte tasarruflar ile doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının da son derece düşük düzeylerde kaldığı görülmektedir.

Diğer yandan, reel faiz düzeyinin, bu ülkelerdeki risk ve belirsizliklerin bir yansıması olacak şekilde yüksek seviyelerde olduğu ve ekonomik aktiviteleri karsız hale getirebilecek bir potansiyel taşıdığı da ortadadır. Ayrıca, bu ülkelerin genelinde yerel para birimlerinin dolar karşısında son derece değerli oldukları görülmektedir ki bu durum da etkin finansal sistemin teşekkül ettirilmesi ortaya çıkan handikaplardan birisi olarak ön plana çıkmaktadır.

Yine bölge ülkelerinde finansal özgürlüklerin oldukça sınırlı olduğu ve bu durumun da etkin/güvenilir olmayan ve yeteri ölçüde derinlik ve genişlik arz etmeyen bir ekonomik aktörlerin riskten korunmaları sağlayacak kurumsal bir çerçeveye sahip finansal piyasanın varlığına bir işaret ettiği görülmekte olup, bu hususlar da bölgenin genel ekonomik performansının düşük düzeylerde kalmasına sebebiyet vermektedir.

Bu noktada, bölge ülkelerinin finansal sektörün işlevini başarıyla yerine getirebilmesi, kalite düzeyini arttırabilmesi ve tasarrufların yatırımlara kanallanması suretiyle yatırımların artmasına sebebiyet verecek ve ekonomik özgürlükleri teminat altına alacak kurumsal çerçeveyi temin edebilmeleri amacıyla özellikle finansal sistemin işleyişine dair alanlarda hukuki, mali ve teknik düzenlemelerde bulunmalarının, ekonomik performanslarının da yükselmesine sebebiyet vereceği değerlendirilmiştir.

Kaynakça

- Abu-Bader, Suleiman ve Aamer Abu-Qarn. "Financial Developent and Economic Growth Nexus: Time Series Evidence from Middle Eastern and North African Countries" *MPRA*, 2006, s. 1-33.
- Adıgüzel, Muhittin. "Ekonomik Küreselleşmenin Türkiye Ekonomisine Etkileri", *Akademik Bakış Dergisi*, 2013 (35), s.1-20.
- Afşar, Aslı. "Finansal Gelişme ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki", *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 36 2007, s.188-198.
- Akkaş, Erhan. *Körfez Ülkelerinde İslam İktisadı ve Finansının Güncel Durumu*, İKAM Raporları 3, Ülke Raporu 1, 2017.
- Ali, Salman Syed, "Islamic Banking In The Mena Region", *Islamic Development Bank, Islamic Research and Training Institute*, 2011.
- Altıntaş, Halil ve Yücel Ayriçay. "Türkiye’de Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Sınır Testi Yaklaşımıyla Analizi: 1987–2007." *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2010 (10/2), s. 71-98.
- Arı, Tayyar. *Geçmişten Günümüze Orta Doğu, Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, Bursa: MKM Yayıncılık, 5. Baskı, 2012.
- Aslan, Özgür ve H. Levent Korap. "Türkiye’de Finansal Gelişme Ekonomik Büyüme İlişkisi", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2006 (17), s.1-20.
- Aslan, Özgür ve İsmail Küçükaksoy. "Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Ekonomisi Üzerine Ekonometrik Bir Uygulama", *Ekonometri ve İstatistik*, Sayı:4 2006, s. 12-28.
- Asutay, Mehmet. "İslam Ekonomisine Politik İktisadi Bir Yaklaşım: Alternatif Bir Ekonomik Sistemin Sistemik Anlayışı" çev. (Fatih Yardımcıoğlu ve Salih Ülev), *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2014, Yıl:2, Cilt:2, Sayı:4, s. 119-137.
- Aydemir, Cahit ve Mehmet Kaya, "Küreselleşme Kavramı ve Ekonomik Yönü", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 2007 (6/20), s. 260-282.
- BP, *Statistical Review of World Energy*, 2017.
- Chang, Ha-Joon "Institutions And Economic Development: Theory, Policy And History", *Journal of Institutional Economics*, 2011, 7: 4, s. 473-498
- Cherif, Mondher ve Christian Dreger "Institutional Determinants of Financial Development in MENA Countries" *German Institute for Economic Research*, 2014.
- Claessens, Stijn ve Luc Laeven, "Financial Development, Property Rights, and Growth" *The Journal of Finance*, No.6, 2003.
- Çelebi Boz, Füsun, Ömer Çınar ve Fatma Temelli. "Enerji Tüketimi, Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Asean Ülkeleri Üzerine Bir Analiz" *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/12, ss. 36-52.

- Çeştepe, Hamza ve Ertuğrul Yıldırım. "Türkiye'de Finansal Gelişme Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi" *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, ICAFR 16 Özel Sayısı, 2016, s.12-26.
- Delice, Güven. "Finansal Krizler: Teorik ve Tarihsel Bir Perspektif", Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı: 20, 2003, s. 57-81.
- Dumludağ, Devrim. "Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik" *Kalkınma, Kalkınmada Yeni Yaklaşımlar*, Devrim Dumludağ, Ahmet Faruk Aysan (Eds), Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2014, s.15-36.
- Dursun, Davut. "Ortadoğu'nun Ekonomik, Sosyal ve Siyasi Yapı Özellikleri Üzerine Genel Tespitler", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Sayı 50, 2005, s.1232-1274.
- Ergeç, Etem Hakan. "Finansal Gelişme İle Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi Ve Türkiye Örneği: 1988-2001", *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 5 Sayı: 2, 2004, s.51-66.
- Ergeç, Etem Hakan, Bengül Gülümser Kaytancı ve Metin Toprak, "Katılım Bankası Müşterilerinin Bankacılık Sistemi Kullanım Tercihleri: Mevduat Bankaları İçin İslami Bankacılık Penceresi" *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi*, Cilt 6 Sayı 2, Aralık 2014, s. 53-90.
- Erim, Neşe ve Armağan Türk. "Finansal Gelişme ve İktisadi Büyüme" *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (10) 2005 / 2, s.21-45.
- Gallup, John Luke, Jeffrey D. Sachs ve Andrew D. Mellinger. "Geography and Economic Development" *NBER Working Paper Series*, 1998, s.3-81.
- Giddens, Anthony *Sosyoloji Kısa Fakat Eleştirel Bir Giriş* (4. Baskı) Çev: Çeviren: Ülgen Yıldız Battal, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2002.
- Goaied, Mohamed ve Seifallah Sassi, "Financial Development and Economic Growth in the MENA Region: What about Islamic Banking Development" <http://www.iefpedia.com/english/wp-content/uploads/2010/03/Financial-Development-and-Economic-Growth-in-the-MENA-Region-What-about-Islamic-Banking-Development.pdf>
- Hanieh, Adam. *Körfez Ülkelerinde Kapitalizm ve Sınıf*. Notabene Yayınları, Bahadır Ahıska ve Sevgi Doğan (Çev), 1. Baskı, Eylül 2012.
- Heritage Vakfı Ekonomik Özgürlük Endeksi Metodolojisi, <https://www.heritage.org/index/pdf/2019/book/methodology.pdf>
- Hussain, Mumtaz, Asghar Shahmoradi ve Rima Turk, "An Overview of Islamic Finance", *IMF Working Paper*, 2015, s.1-34.
- Işık, Hacı Bayram ve Onur Bilgin. "Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme İlişkisi Türkiye Örneği", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2016 (5/7), s. 1757-1765.

- Kandır, Serkan Yılmaz, Ömer İskenderoğlu ve Yıldırım B. Önal, "Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme Arasındaki ilişkinin Araştırılması" *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 16, Sayı 2, 2007, s. 311-326.
- Kegley, Charles William ve Shannon Lindsey Blangton. *Dünya Siyaseti Yönelim ve Dönüşüm*, Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları, 2015.
- Kılınç Savrul, Burcu ve Cüneyt Kılıç. "Eski Ekonomiden Yeni Ekonomiye Yaşanan Yapısal Dönüşümün Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2011 (2), s.26-38.
- Kibritçioglu, Aykut "İktisadi Büyümenin Belirleyicileri ve Yeni Büyüme Modellerinde Beşeri Sermayenin Yeri", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Ocak - Aralık 1998, Cilt 53, No: 1 - 4, s.207-230
- Klein, Michael ve Giovanni Olivei. "Capital Account Liberalization, Financial Depth, And Economic Growth." *NBER Working Paper*, No.7384, Revised 2006, s. 1-22.
- Levine, Ross. "Financial Development and Economic Growth: Views and Agenda" *Journal of Economic Literature*, 35/2, 1997, s. 688-726.
- Onur, Sara. "Finansal Liberalizasyon ve Gsmh Büyümesi Arasındaki İlişki" *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 2005 (1/1), s.127-152.
- Özalp, Osman Nuri. "Where is the Middle East? The Definition and Classification Problem of the Middle East as a Regional Subsystem in International Relations", *Turkish Journal of Politics*, Vol.2, No. 2, 2011, s. 5-21.
- Özince, Ersin. "Finansal Sektör, Uluslararası Gelişmeler ve Türkiye Deneyimi", 12. *Dünya Muhasebe Tarihçileri Kongresi Açılış Bildirisi*, 2008, s.24-44.
- Öztürkler, Harun. "Körfez Arap Ülkelerinin İşbirliği Konseyi ve Birleşik Bir Suudi Arabistan ve Bahreyn'in Ekonomik Açıdan Önemi". *Ortadoğu Analiz*, 2012 - Cilt: 4 - Sayı: 42, s.77-83.
- Polanyi, Karl *Büyük Dönüşüm - Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri* (7. Baskı). Çev: A. Buğra, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Saygın, Emre *Ortadoğu'da Kalkınmanın Finansmanı Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Kurumlar*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2017.
- The World Bank, *Recent Economic Outcomes and Short-Term Development Prospects in MENA*, Chapter I, s. 1-35. http://siteresources.worldbank.org/INTMENA/Resources/EDP07_CHAPTER_1_APRIL13.pdf
- Tunalı, Halil ve Parla Onuk. "Finansal Gelişme Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği" *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, 2017 (4/1), s.1-15.
- Ünay, Sadık *Kalkınmacı Modernlik; Küresel Entegrasyon ve Ortadoğu Ekonomi Politikası*, İstanbul: Küre Yayınları, Birinci Basım, 2013.
- Yeldan, Erinç "Kapitalizmin Yeniden Finansallaşması ve 2007/2008 Krizi: Türkiye Krizin Neresinde?" *Çalışma ve Toplum*, 2009/1, s. 11-28.